

ІННОВАЦІЇ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ

УДК 373.5.04:316.61]:159.922.76-056.313

DOI: 10.12958/2227-2844-2019-1(324)-2-302-310

Коваленко Вікторія Євгенівна,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри спеціальної, інклюзивної і здоров'язберезувальної освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г. С Сковороди, м. Харків, Україна.
kovalenkov811@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7792-4653>

ПРОФІЛАКТИКА ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ З ЛЕГКИМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Сьогодні інклюзивне навчання є однією з форм здобуття освіти дітьми з особливими освітніми потребами, зокрема з легкими інтелектуальними порушеннями незворотного характеру. Отже перед педагогічними працівниками закладів середньої освіти постає проблема створення інклюзивного освітнього середовища, яке не лише буде відповідати потребам та можливостям дітей з інтелектуальними порушеннями, але й здійснювати опосередкований корекційний вплив на хід розвитку дитини та забезпечувати умови для формування у неї соціально-нормативної поведінки.

Проблему пристосування просторово-предметного компонента освітнього середовища з урахуванням принципів універсального дизайну, психодидактичного – з урахуванням технології формування системи предметних компетентностей у дітей з інтелектуальними порушеннями, соціального – з урахуванням специфічних закономірностей розвитку дітей з незворотними інтелектуальними порушеннями досліджували Ю. Бистрова, Г. Блеч, В. Бондарь, В. Коваленко, А. Колупаєва, А. Обухівська, В. Синьов, С. Трикоз, Д. Шульженко та ін. Проте на сьогодні актуальною залишається проблема психолого-педагогічного забезпечення процесу формування соціально-нормативної поведінки дітей з інтелектуальною недостатністю в умовах інклюзивного навчання. Зокрема, додаткового вивчення потребує питання профілактики віктимної поведінки дітей з легкими інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання, адже ці діти характеризуються високою сугестивністю, отже є схильними до того, щоб стати жертвою несприятливих обставин або інших осіб (Рень, 2016).

У корекційній педагогіці та спеціальній психології у проблему поведінкових девіацій на шляхи формування соціально-нормативної поведінки дітей з інтелектуальними порушеннями досліджували

А. Бистров, Ю. Бистрова, В. Бондар, Л. Виготський, Г. Запрягаєв, В. Корольов, Н. Макачук, О. Сєверов, В. Синьов. Проте питання профілактики віктимної поведінки дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання не було предметом окремого психолого-педагогічного дослідження. Практична значущість вивчення даної проблеми обумовила вибір теми наукової розвідки «Профілактика віктимної поведінки дітей з легкими інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивної форми навчання».

Мета статті – визначити шляхи профілактики віктимної поведінки дітей з інтелектуальними порушеннями командою психолого-педагогічного супроводу інклюзивного навчання.

У буквальному розумінні віктимність – це жертвовність, а віктимними є особи, які через об'єктивні чи суб'єктивні чинники можуть стати жертвами чого-небудь (Авдійський, 2015).

В. Терпелюк виділяє наступні групи факторів, що сприяють виникненню віктимної поведінки дітей підліткового віку, а саме:

1) особистісно-індивідуальні чинники – психофізіологічні та статево-рольові особливості підлітків; домінуючі індивідуально-психологічні якості та властивості;

2) соціальні чинники, зокрема вплив соціально-педагогічного середовища (сім'ї, школи, групи однолітків) (Терпелюк, 2012).

Грунтуючись на дослідженнях В. Терпелюк можна зазначити, що виділяються дві групи дітей: 1) підлітки, для яких основним віктимізуючим чинником є їхні індивідуально-психологічні властивості, зумовлені психофізіологічними чинниками чи соціальним статусом (наприклад, надмірна сором'язливість, гіперактивність, тривожність); 2) підлітки, для яких основним віктимізуючим чинником є соціальне середовище (сім'я, освітнє середовище).

Як свідчать результати досліджень (Ю. Бистрова, В. Коваленко, М. Матвєєва, А. Обухівська, О. Проскурняк, Л. Руденко, В. Синьов) дітям з легкими інтелектуальними порушеннями властиві порушення пізнавального, вольового та емоційно-особистісного розвитку, які виявляються у неадекватній самооцінці (особливо у підлітковому віці як псевдокомпенсаторне утворення); домінуючими стратегіями психологічного захисту в спілкуванні є агресія та уникнення, дітям властиві порушення емоційної регуляції, вияву емоцій за параметрами сили, інтенсивності, тривалості; ригідність і фрустрованість, порушення вміння адаптуватись до змінюваних середовищних умов, саме ці індивідуально-психологічні особливості є основними чинниками, які детермінують віктимну поведінку. При цьому В. Ковальов зазначає, що порушення психічного розвитку, зокрема інтелектуальне недорозвинення, не може бути причиною виникнення соціально-психологічних девіацій, але є підґрунтям для їх виникнення (Ковальов, 1979). Вони детермінують виникнення ускладнень взаємодії дитини з

однолітками і педагогами, порушуючи міжособистісне спілкування та процес засвоєння знань.

Виникнення віктимної поведінки у дітей з інтелектуальною недостатністю розглядаємо не лише як наслідок первинного порушення онтогенетичного розвитку (слабкість орієнтувальної діяльності та замикаючої функції кори головного мозку, інертність нервових процесів), але й як наслідок негативних освітніх середовищних умов (соціального компонента інклюзивного освітнього середовища), які ускладнюють перебіг процесу соціалізації. Серед них виокремлено такі: незадоволення базових соціальних потреб; порушення в системі міжособистісних взаємин, впливів і взаємовпливів у класі, школі; неможливість дитини індивідуалізуватися, а потім інтегруватися в освітньому середовищі; неефективна організація педагогічного процесу в закладі освіти з інклюзивною формою навчання. Іншими словами, успішність адаптації дитини з інтелектуальними порушеннями в класі з інклюзивним навчанням залежить від рівня розвитку групи, до якої вона належить і в яку вона інтегрована, адже об'єднання дітей і молодших підлітків виникають стихійно, характеризуються відсутністю організованої продуктивної діяльності. Спілкування в таких групах – джерело не тільки появи нових інтересів, а й становлення норм поведінки. Це пов'язане з тим, що серед однолітків виникають певні вимоги до дружніх стосунків. Відсутність досвіду позитивних емоційних переживань у зв'язку з досягненням успіху у значущій діяльності для дитини з інтелектуальним недорозвиненням обертається серйозною проблемою, оскільки неможливість задовольнити потребу у персоналізації штовхає її на пошук зовнішніх, часто штучних способів зміни психічного стану або призводить до деформації системи норм безпеки, виникнення віктимної поведінки.

Проявами віктимної поведінки у дітей з легкими інтелектуальними порушеннями може бути відсутність бажання й можливість відстоювати свою позицію та нести відповідальність за власні вчинки, що спричиняє підкоренню більш сильним особам. Так, результати досліджень делінквентної поведінки неповнолітніх дітей з незворотними інтелектуальними порушеннями легкого ступеня, проведені В. Синьовим, вказують, що 98% злочинів скоєно ними в групах, причому в складі цих груп вони грали, як правило, лише підсобну, допоміжну роль (тільки 3% осіб виявилися підбурювачами, а 10% – організаторами злочинів, пов'язаних з крадіжкою (Синьов, 2009).

Порушення самокритичності в дітей з інтелектуальним недорозвиненням негативно відбивається на можливостях залучення їх до самовиховання, що вимагає до того ж не тільки правильної й усвідомленої самооцінки, але і вольових зусиль для подолання власних недоліків. Тож вчителям класу з інклюзивною формою навчання та психологу закладу середньої освіти важливо пам'ятати, що інтелектуальні порушення призводять до підвищення ймовірності

віктимної поведінки й потребують від школи наполегливих виховних і корекційних зусиль по її попередженню.

Профілактику віктимної поведінки дітей з легкими інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання розглядаємо як комплексну, специфічну діяльність команди психолого-педагогічного супроводу дитини, спрямовану на формування в учнів навичок і досвіду конструктивної поведінки в актуальних життєвих ситуаціях та виявлення, усунення або нейтралізацію зовнішніх чинників, обставин, ситуацій, які формують віктимну поведінку й обумовлюють вчинення злочинів.

Для профілактики віктимної поведінки дітей з легкими інтелектуальними порушеннями варто максимально виключити негативний вплив зовнішніх факторів, зокрема уникати тих подразників, що виснажують нервову систему дітей. Психолого-педагогічний супровід інклюзивного навчання дітей з інтелектуальними порушеннями передбачає адаптацію соціального компонента інклюзивного освітнього середовища та передбачає попередження стану фрустрації, і якщо вони виникають, регулювати їх; уникати в навчально-виховному процесі вплив ситуацій фрустрації; розвивати у дітей правильне розуміння труднощів, щоб діти не приймали цілком здоланні труднощі за нездоланні бар'єри; виховувати вольові риси характеру, велику увагу приділяти вихованню витривалості і самоконтролю.

Профілактику віктимної поведінки дітей з незворотними інтелектуальними порушеннями необхідно здійснювати комплексно, зокрема: 1) формувати систему знань про соціально-нормативну поведінку, що зменшують вірогідність виникнення криміногенно небезпечних ситуацій; 2) виховувати звички соціально-нормативної поведінки в спілкуванні зі знайомими та незнайомими людьми; 3) розвивати культурні інтереси, захоплення, проведення дозвілля в колі однолітків.

Враховуючи вищезазначене було визначено педагогічні умови, що забезпечують ефективність процесу профілактики віктимної поведінки дітей з легкими інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання:

1. Використання різноманітних форм організації урочних і позаурочних занять, методів і прийомів корекційного впливу, спрямованих на формування у дітей знань про соціально-нормативну поведінку, активізацію емоційно-особистісного розвитку, формування умінь будувати взаємини з оточуючими та здатності самостійно розв'язувати ситуації морального вибору.

2. Активізація роботи в аспекті правового виховання дітей. Позитивний ефект досягається не лише застосуванням роз'яснювальної роботи з дитиною з інтелектуальними порушеннями, але й показом, створенням проблемних ситуацій. Саме у цьому випадку необхідно використовувати інформацію про осіб, що через власну необережність

стали жертвами злочинів; активніше використовувати засоби масової інформації, поширювати знання про способи вчинення злочинів, що розраховані на необачність та зайву довірливість потерпілих.

2. Спрямованість навчально-виховного процесу на самостійне застосування учнями соціально-нормативної поведінки, шляхом моделювання різних типів соціальних взаємин у процесі інсценування проблемних ситуацій; виготовлення та розповсюдження спеціальних пам'яток – застереження про те, як уберегтися від злочинця, не стати жертвою.

3. Організація просвітницької та консультативної роботи з педагогами, які проводять предметні уроки в класі з інклюзивним навчанням та батьками дітей (з нормотиповим розвитком й інтелектуальною недостатністю) щодо проблем віктимної поведінки та булінгу.

4. Цілеспрямована і конструктивна взаємодія педагогів і сім'ї з метою створення толерантного інклюзивного освітнього середовища, що характеризується взаємною повагою, відкритим і доброзичливим спілкуванням, забезпеченням почуття захищеності кожного учня.

Завдання моделювання життєвих ситуацій і залучення дітей з легкими інтелектуальними порушеннями до спільного пошуку розв'язання проблем можуть забезпечити інноваційні, інтерактивні форми і методики роботи, які будуються на засобах театралізації та драматизації. Однак всі вони потребують адаптації до пізнавальних можливостей і потреб дитини з інтелектуальними порушеннями та завдань профілактичної роботи. Необхідно вміти зробити вибір конкретного профілактичного заходу. Наприклад, якщо дитина поводить себе безтурботно і неуважно в громадському місці, демонструє вміст свого гаманця, не контролюючи при цьому ситуацію, тим самим провокуючи кишенькову крадіжку, то необхідно роз'яснювати, що саме така неуважна і безтурботна поведінка і саме в таких громадських місцях призводить до здійснення крадіжки, моделювати подібні ситуації.

З метою формування системи моральних переконань доцільно залучати дітей з незворотними інтелектуальними порушеннями до розігрування ситуаційно-рольових ігор з використанням методики активного соціально-психологічного навчання, яка передбачає розігрування проблемної ситуації, подальший її аналіз, повторні розігрування, в яких підлітки з віктимною поведінкою можуть по черзі займати позицію однієї зі сторін. Однак тільки повторення не забезпечать виховання поведінкової навички учня. Аналіз психофізіологічних механізмів утворення звичок свідчить про величезну важливість своєчасних позитивних підкріплень, що доставляють задоволення дитині. Ефективність заохочення зростає, якщо враховуються індивідуальні особливості кожного учня, стан його інтелектуального і емоційно-вольового розвитку. У низці випадків корисно використовувати так зване

«авансоване» заохочення, що проявляється в довірі до можливостей поліпшення поведінки учнів.

Залучення до дотримання норм поведінки, звички соціально-нормативної поведінки в спілкуванні з незнайомими людьми починається з молодших класів, причому в ряді випадків воно може передувати роз'ясненню і переконанню, оскільки молодші школярі з інтелектуальними порушеннями часто виявляються не в змозі зрозуміти зміст тієї або іншої поведінкової норми. У багатьох випадках важливо забезпечити чіткий, доступний показ зразка поведінки (наприклад, демонстрація того, як поводитися в їдальні, при зустрічі з дорослими, у кінотеатрі і т.д.). Необхідно організувати кількаразові повторення у виконанні учнями норми поведінки, причому слід у певній мірі різноманітитувати умови проведення вправ.

Принципово важливою педагогічною вимогою є створення в усіх школярів позитивного ставлення до тієї норми поведінки, яку формує педагог. На виникнення такого емоційно-особистісного ставлення дитини впливають різні фактори: авторитет педагога і дитячого колективу, зрозумілість і доступність засвоєваної норми поведінки, емоційність тієї діяльності, у якій дана поведінкова навичка відпрацьовується.

У дітей з нормотиповим розвитком необхідно формувати толерантне ставлення до однокласників з незворотними інтелектуальними порушеннями а також знайомити їх з питаннями кримінальної відповідальності за «цькування» (булінг) та окремі види злочинів, зокрема: за вчинення злочинів проти життя, здоров'я та достоїнства особистості дитини з особливими освітніми потребами. Це має особливе значення в ранній профілактиці віктимної поведінки дітей і підлітків як з інтелектуальними порушеннями, так і нормотиповим розвитком.

Цілком очевидно, наскільки важливе дотримання єдності вимог до учнів з боку всіх педагогів школи, а також з боку батьків. Школі варто проводити з батьками учнів роботу з роз'яснення необхідності враховувати установлені вимоги до поведінки дитини і, звичайно, детально ознайомити родину вихованця з цими вимогами. Єдині вимоги до учнів розробляються школою і доводяться до відома всіх осіб, що працюють у ній. Такі вимоги є складовим компонентом охоронно-педагогічного режиму в умовах навчання дитини як у спеціальному закладі, так і у закладі середньої освіти з інклюзивним навчанням.

Отже, віктимність – це схильність індивіда, зумовлена певними особистісними рисами та соціальними чинниками, що можуть спричинити віктимну поведінку і потрапляння у соціально небезпечні ситуації. Віктимна поведінка є формою дезадаптивної поведінки, що проявляється у певному комплексі стійких властивостей, які обумовлюють підвищену схильність підлітка стати жертвою несприятливих умов соціалізації. Факторами віктимної поведінки дітей з інтелектуальними порушеннями є порушення когнітивного розвитку, що вимагає проведення

профілактичних заходів командою психолого-педагогічного супроводу інклюзивного навчання дітей з легкими інтелектуальними порушеннями незворотного характеру. Для суспільства, для держави в цілому, пріоритетне значення повинні мати заходи віктимологічної профілактики та попередження віктимізації дітей і підлітків, серед яких важливу роль має відігравати психопрофілактична робота.

Список використаної літератури

1. Авдийский В. И. Криминология: учебник для бакалавров. Москва: Юрайт, 2015. 351 с. **2. Ковалев В. В.** Психиатрия детского возраста: руководство для врачей. Москва: Медицина, 1979. 608 с. **3. Коваленко В. Є.** Освітнє середовище як чинник емоційного розвитку розумово відсталих молодших школярів: автореф. дис. ... канд психол. наук: 19.00.08 / Нац. педагог. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2014. 20 с. **4. Рень Л. В.** Підліткова віктимність у соціально-педагогічному вимірі. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету: педагогічні науки*, 2016. №133. С. 177–180. **5. Синьов В. М.** Корекційна психопедагогіка. *Олігофренопедагогіка*. Частина 2. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 186 с. **6. Терпелюк В. В.** Критерії, показники та рівні ризику віктимізації підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл. *Вісник Харківської державної академії культури*. Вип. 38. Харків: ХДАК, 2012. С. 277–286.

References

1. Avdyiskyi, V. Y. (2015). *Krymynolohyia: uchebnyk dlia bakalavrov*. [Criminology: a textbook for bachelors]. Moskva: Yurait. [in Russian]. **2. Kovalev, V. V.** (1979). *Psykhyyatryia detskoho vozrasta: rukovodstvo dlia vrachei*. [Childhood Psychiatry: A Guide for Doctors]. Moskva: Medytsyna. [in Russian]. **3. Kovalenko, V. Ye.** (2014). *Osvitnie seredovyshche yak chynnyk emotsiinoho rozvytku rozumovo vidstalykh molodshykh shkoliariv* [Educational environment as a factor in the emotional development of mentally retarded junior schoolchildren]: avtoref. dys. ... k-ta psykhol. nauk: 19.00.08 / Nats. pedahoh. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv. [in Ukrainian]. **4. Ren, L. V.** (2016). *Pidlitkova viktymnist u sotsialno-pedahohichnomu vymiri*. [Teenage victimization in the socio-pedagogical dimension.]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu: pedahohichni nauky*. 133. 177–180 [in Ukrainian]. **5. Synov, V. M.** (2009). *Korektsiina psykhopedahohika*. [Corrective psycho-pedagogy]. *Olihofrenopedahohika*. Chastyna 2. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian]. **6. Terpeliuk, V. V.** (2012). *Kryterii, pokaznyky ta rivni ryzyku viktyimizatsii pidlitkiv – uchniv zahalnoosvitnikh shkil*. [Criteria, indicators and risk levels of victimization of adolescents - students of secondary schools.]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury*. 38. 277–286. Kharkiv: KhDAK. [in Ukrainian].

Коваленко В. Є. Профілактика віктимної поведінки дітей з легкими інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивної форми навчання

У статті розглядається проблема профілактики віктимної поведінки в учнів з незворотними легкими інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання. Розкрито фактори, що детермінують виникнення віктимної поведінки, розглянуто види діяльності команди психолого-педагогічного супроводу дитини в аспекті профілактики віктимної поведінки дітей з інтелектуальною недостатністю. Зазначено, що профілактику віктимної поведінки дітей з незворотними інтелектуальними порушеннями необхідно здійснювати комплексно, зокрема: 1) формувати систему знань про соціально-нормативну поведінку; 2) виховувати звички соціально-нормативної поведінки в спілкуванні зі знайомими та незнайомими людьми; 3) розвивати культурні інтереси, захоплення, проведення дозвілля в колі однолітків.

Ключові слова: віктимна поведінка, інтелектуальні порушення, інклюзивне навчання.

Коваленко В. Е. Профилактика виктимного поведения детей с легкими интеллектуальными нарушениями в условиях инклюзивного обучения

В статье рассматривается проблема профилактики виктимного поведения учащихся с необратимыми легкими интеллектуальными нарушениями в условиях инклюзивного обучения. Раскрыты факторы, детерминирующие возникновение виктимного поведения, рассмотрены виды деятельности команды психолого-педагогического сопровождения ребенка в аспекте профилактики виктимного поведения детей с интеллектуальной недостаточностью. Отмечено, что профилактику виктимного поведения детей необходимо осуществлять комплексно, в частности: 1) формировать систему знаний о социально-нормативном поведении; 2) воспитывать привычки социально-нормативного поведения в общении со знакомыми и незнакомыми людьми; 3) развивать культурные интересы, увлечения, проводить досуг в кругу сверстников.

Ключевые слова: виктимное поведение, интеллектуальные нарушения, инклюзивное обучение.

Kovalenko V. Prevention of Victimization Behavior of Children with Mild Intellectual Disabilities in Conditions of Inclusive Education

The article describes the problem of the prevention of victimial behavior of pupils with irreversible light intellectual disabilities in the context of inclusive education. The factors that contribute to the emergence of victimization behavior are revealed, the types of activities of the team of psychological and pedagogical support of the child in the aspect of the prevention of victimization behavior of children with intellectual disability are

considered. It was noted that the psychological and pedagogical support of inclusive education of children with intellectual disabilities involves the adaptation of the social component of an inclusive educational environment and provides for the prevention of the state of frustration, the avoidance of situations of frustration in the educational process; the development of children the correct understanding of the difficulties; great attention should be paid to fostering endurance and self-control.

It was noted that the prevention of victimization behavior of children with irreversible intellectual disabilities must be carried out comprehensively, in particular: 1) to form a system of knowledge about socially normative behavior, which will reduce the likelihood of criminally dangerous situations; 2) to cultivate the habits of social and regulatory behavior in dealing with friends and strangers; 3) to develop cultural interests, hobbies, to spend leisure time among peers.

Key words: victimization behavior, intellectual disabilities, inclusive education.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2019 р.

Прийнято до друку 29.03.2019 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Руденко Л. М.